

EL VIATGE D'ESTEFANIA DE REQUESENS AL CASTELLÀ

ESCRITURA FEMENINA I VARIACIÓ LINGÜÍSTICA
AL SEGLE XVI

GLÒRIA CLAVERIA NADAL

Universitat Autònoma de Barcelona

Gloria.claveria@uab.cat

Keywords

Language contact, Catalan, Spanish, 16th century, linguistic variation.

Paraules clau

Contacte de llengües, català, espanyol, segle XVI, variació lingüística.

Abstract

This work analyzes the links established between Catalan and Spanish in Estefania de Requesens' epistolary. The letters were written in Catalan between 1533 and 1540, during her stay at the Court of Carles I, and were mostly addressed to her mother, Hipòlita Roís de Liori. The voice of Estefania de Requesens allows to observe the links that established Catalan and Spanish in the 16th century by an idiolect that was subjected to intense contact with the latter language.

Resum

Aquest treball analitza la relació que estableixen el català i l'espanyol en l'epistolari d'Estefania de Requesens. Les cartes foren escrites en català entre els anys 1533 i 1540, durant la seva estada a la Cort de Carles I, i foren dirigides majoritàriament a la seva mare, Hipòlita Roís de Liori. La veu d'Estefania de Requesens permet observar els vincles que van establir aquestes dues llengües al segle XVI en un idiolecte que es va veure sotmès a un contacte intens amb aquesta última llengua.

PRESENTACIÓ

Molts són els vincles que m'uneixen a la Montserrat Batllori. Vam néixer el mateix any i en dates molt properes; ambdues tenim orígens gironins, encara que els meus són més llunyans; hem compartit mestres i projectes de recerca i, sobre tot, compartim la passió per la llengua i per la diacronia encara que des d'enfocaments ben diferents. Sempre he admirat la seva empena i jovialitat, i li haig d'agrair haver-me implicat en l'elaboració de la *Gramàtica del Català Antic* a través d'uns possessius, els del català, molt «possessius». Per tot això, aquest és un homenatge especial, carregat de significació i sentiment.

Gràcies a la meua participació en la *Gramàtica del català antic*, vaig tenir l'oportunitat de conèixer les cartes que Estefania de Requesens va escriure a la seva mare, en les quals conflueixen multitud d'aspectes. Esdevenen, així, uns textos polièdrics i interessants des de perspectives ben diverses — la històrica, la cultural, la literària i la lingüística — tal com es pot observar en el capítol dedicat a l'estat de la qüestió de la tesi d'Amor (2015) sobre les pràctiques epistolars a Catalunya. Tal com assenyala Güell (2018: 95) en la seva revisió dels textos *memorialístics* d'autoria femenina en català i que justament comença amb les cartes d'Estefania de Requesens, «al Renaixement, les dones s'iniciaren en l'art d'escriure sobre la seva vida. Era una manera d'afirmar la pròpia identitat mitjançant una tècnica que dominaven tant en el fons com en la forma, l'havien apresada des de la infantesa, i la perfeccionaren gràcies a un ús sovintejat». D'aquesta manera Estefania de Requesens «deixava constància de la pròpia existència amb una prosa literària que destil·lava domini de l'art retòrica» (Güell 2018: 96), i així ho indiquen, per exemple, l'ús de les fórmules epistolars i la disposició del contingut, trets que denoten l'ensenyament de l'escriptura de les llengües vulgars pròpia del Renaixement i l'aplicació d'unes pautes per a la redacció epistolar, tal com es pot veure en els mètodes d'escriure

cartes com l'*Art y stil para scriure a totes p[er]sones de qualseuol estat q[ue] sien, e diuverses maneres de comptes abreuïats molt necessaris p[er] a totes persones* de Tomàs de Perpinyà.¹

Se centra l'objectiu d'aquest estudi en oferir un breu apropament a algunes característiques lingüístiques d'uns textos molt valuosos des de molts punts de vista, en especial, per a la reconstrucció dels vincles entre català i castellà a la primera meitat del segle XVI.

1. L'EPISTOLARI D'ESTEFANIA DE REQUESENS

Estefania de Requesens i Roís de Liori, baronessa de Castellvell i Molins de Rei, fou filla del governador general de Catalunya Lluís de Requesens i Joan de Soler i de la noble valenciana Hipòlita Roís de Liori de Montcada i fou hereva del patrimoni de la casa Requesens. Va viure durant la primera meitat del segle XVI (ca. 1504-1549). Al 1526 es va casar amb Juan de Zúñiga y Avellaneda, camarlenc de Carles I i, més endavant, preceptor del príncep Felip, futur Felip II (Martínez Millán y Fernández Conti 2001).

Per la dedicació del marit, Estefania de Requesens es va traslladar a Castella, a la Cort, des d'on va mantenir la correspondència amb la seva mare que en aquest estudi és motiu d'atenció; hi va romandre fins a la mort del marit (1546), moment en què va tornar a Catalunya. El matrimoni va tenir onze fills, dels quals només quatre varen arribar a l'edat adulta. Lluís de Requesens i Zúñiga (1528-1576),² nascut a Barcelona, fou patge i company del príncep Felip i, posteriorment, va tenir diversos càrrecs importants a la cort de Felip II, fou ambaixador a Roma i governador de Milà i dels Països Baixos. La resta de fills nasqueren durant l'estada de la família a la Cort i les cartes en són un bon testimoni. Joan de Zúñiga i Requesens (1536-1586) va néixer a Valladolid i, com el seu germà, fou ambaixador a Roma i fou també virrei de Nàpols; com el pare, fou preceptor del príncep Felip, futur Felip III. Diego Zúñiga

1 He consultat l'edició de València, ca. 1515, que es troba a <<https://mdc.csuc.cat/digital/collection/l1ibimps16/id/126915>>, la primera edició d'aquest opuscle és de 1505, cfr. Martín Baños 2005: 468 i Amor 2011: 67-68.

2 Segons els acords matrimonials, l'hereu havia de portar el cognom «Requesens» (Guisado 1987: XXXII).

i Requesens (1538-1569) va fer carrera eclesiàstica i Hipòlita Zúñiga i Requesens (1539-1571) es va casar amb Francisco Gilabert Centelles de Heredia, tercer compte d'Oliva.

Les cartes que Estefania va enviar a la seva mare són uns documents d'extraordinària vàlua per al coneixement de la situació de la llengua catalana en la primera meitat del segle XVI a través d'un idiolecte que es va veure sotmès a un estret contacte amb el castellà tant pel seu matrimoni com per l'estada a la Cort, dues circumstàncies característiques de la noblesa de l'època que expliquen la intensa castellanització d'aquest component social (Ferrando i Nicolàs 1993: 113), per la qual cosa, en paraules de Nadal (1987: 28), «Estefania de Requesens podria considerar-se un cas paradigmàtic» d'aquesta situació.

La documentació de la família Requesens, a la qual pertany l'epistolari, forma part de l'Arxiu de la Reial Capella del Palau Menor de Barcelona (De Ahumada 2003: 9-10) i actualment es troba a l'Arxiu Nacional de Catalunya (Codern i Bové i Josep Fernandez Trabal 2011). Les cartes han estat motiu d'estudi i d'edició en diverses ocasions: moltes de les que foren escrites per Estefania de Requesens, encara que fragmentades, foren editades per Josep M.ª March (1942: 173-352) i, més endavant, Max Cahner (1977) en va incloure quinze en *Epistolaris del Renaixement*; Maite Guisado (1987) edità 102 cartes que Estefania va dirigir a la seva mare durant el període 1533-1540 i Eulàlia de Ahumada (2003) ha editat 226 cartes escrites entre 1522 i 1542 per Hipòlita Roís de Liori i per Estefania de Requesens. Aquesta última edició és la que es pot consultar al CICA i és la que s'ha emprat en aquest estudi.

Tal com va assenyalar Guisado (1987: XXII), es tracta de textos d'un elevat interès històric i lingüístic pel fet d'oferir «una visió de la història des de dintre [...] observada a partir de les coses més petites i quotidianes per una dona que n'esdevé comentarista alhora que protagonista. La perspectiva intrahistòrica d'una dona». Efectivament, es fa palesa en les epístoles la microhistòria a través de la veu femenina en la qual esdevenen protagonistes uns temes ben concrets: la salut, la cort i l'administració del patrimoni (cfr. Courcelles 1995: 69). Es tracta de les preocupacions quotidianes que tan bé reflexa tot allò que Estefania refereix a la seva mare: per exemple, les *sospites* i el desenvolupament dels embarassos, la salut de la família i coneguts i

moltes altres coses pròpies de l'època com ara les receptes i ungüents per a les malalties o per a altres usos, com la *pólvora de les dents* per netejar-les (n. 91, p. 243),³ etc. Són realment colpidors els sentiments femenins universals que manifesta Estefania de Requesens en la seva escriptura: com a filla, com a mare i també com a esposa.

Es tracta, a més, de documents que es «poden considerar únics, tant pel contingut i pels personatges citats a les cartes, com pel volum de les missives conservades» (De Ahumada 2003: 7), i es constitueixen en fonts històriques de primer ordre per a la reconstrucció de la vida de la Cort tal i així ho proven estudis com els de March (1941-1942) o Gonzalo Sánchez-Molero (1999), ambdós sobre la vida del jove Felip II.

2. EL CORPUS D'ESTUDI

Com ja s'ha esmentat, s'ha pres com a punt de partida d'aquest estudi l'edició de les cartes feta per De Ahumada (2003) i es consideren com a corpus d'anàlisi les «cartes familiars» que formen un conjunt de 151 epístoles escrites entre 1522 i 1545. Dintre d'aquest conjunt, 26 cartes foren escrites per Hipòlita Roís de Liori a diferents destinataris i només en una es dirigeix a la seva filla (n. 9); les restants 125 foren escrites per Estefania de Requesens. Aquestes últimes comencen el 1533 i acaben el 1540 i totes, excepte dues,⁴ van ser adreçades a la seva mare i, des del 1534, foren escrites des dels diferents llocs on s'establí la Cort (Martínez Ruiz 2020: 32; Jiménez Zamora 2020; Redondo Cantera 2016) mentre Juan de Zúñiga, comanador major de Castella de l'Ordre de Santiago i home de confiança de l'Emperador, fou preceptor del príncep Felip. Les cartes porten com a data tòpica Madrid (1534-1535, 1540), Tordesillas (1536), Valladolid (1536-1537, 1538) i Toledo (1538-1539).

Encara que s'han pres com a base fonamental de l'estudi les cartes escrites per Estefania de Requesens, s'han considerat també les cartes

3 Cito els textos donant el número de carta en l'edició de De Ahumada (2003) i la pàgina on es troba l'exemple.

4 Es tracta de les cartes adreçades a Dionísia de Montpalau, cunyada d'Hipòlita i tia d'Estefania, datades al 1534 (n. 33 i 34).

familiars escrites per la mare, Hipòlita Roís de Liori, pensant que podrien servir per a contrastar dos idiolectes amb petites diferències en els paràmetres cronològic (edat) i dialectal (València / Principat). El fet, però, que només una de les cartes d'Hipòlita es dirigeixi a la filla fa que la comparació no hagi resultat profitosa per manca de coincidència en els temes o en el lèxic.

3. ALGUNES NOTES SOBRE LA LLENGUA DE L'EPISTOLARI

Com ja han apuntat diversos estudiosos, aquests documents són un bon testimoni de la llengua catalana de la primera meitat del segle XVI i testimonien l'existència d'unes realitats lingüístiques molt menys visibles en altres textos.

En primer lloc, cal notar que el català és la llengua emprada en la comunicació epistolar, Estefania «escriu en català a la seva mare senzillament perquè aquesta és la llengua de totes dues» (Guisado 1987: XLII), la qual cosa demostra, segons Cahner (1977: 22), que la «noblesa lligada a la cort no havia abandonat encara, en general, el català en la seva correspondència íntima». ⁵ En segon lloc, l'epistolari, tal com ha resumit de manera excel·lent Guisado (1987: XXXIX):

«és una font de dades fonamental, un ric mostrari de la llengua catalana de la primera meitat del segle XVI: d'una banda, és prou elaborada i posseeix una certa qualitat literària i, de l'altra, es troba també molt a prop de la llengua parlada, de manera que és farcida d'elements variats, castellanismes, arcaïsmes, vulgarismes, dialectalismes, frases fetes i un ampli vocabulari que abraça els diferents àmbits de què tracta.»

Efectivament, el lèxic emprat és ric i no només pels elements citats, són també d'interès, per exemple, els cultismes que mostren un ús ben arrelat —com *raonable(ment)* o *negoci*—, propis de la renovació lèxica de les llengües romàniques des del segle XV.

5 En totes les cartes s'empra el català, excepte en dues epístoles escrites per Hipòlita: una, al seu gendre Juan de Zúñiga (n. 2, 11 de desembre de 1527) i l'altra, a Mencía de Mendoza, Marquesa del Cenete i Duquesa de Calàbria (n. 151, datada el 12 de juny de 1545), noble «entreprenent de Juan de Zúñiga [era] molt amiga d'Hipòlita i d'Estefania» (De Ahumada 2003: 60).

El català és la llengua de la comunicació escrita perquè era la llengua usada entre les dues interlocutores, però la petita presència del castellà en aquests textos permet apropar-se al marc lingüístic en el qual sorgeixen els textos. Com s'exposa a continuació, les situacions en les que apareix el castellà es poden tipificar fàcilment.

Algunes cartes contenen petits fragments en castellà que corresponen a les parts escrites per Juan de Zúñiga (per exemple, cartes n.º 7, 31 i 146), la qual cosa demostra que aquesta era llengua emprada en la comunicació entre sogra i gendre⁶ tal com es pot veure en la carta que la primera adreça al segon, redactada íntegrament en castellà (n. 2) i que és una bona mostra del grau de competència d'Hipòlita Roís de Liori en aquesta llengua.

Més interessant és el fet que algunes cartes contenen frases, en estil directe o indirecte, en les que es reproduïx la llengua en la qual foren pronunciades i, per tant, apareix el castellà perquè han estat originalment pronunciades en aquesta llengua. Així, per exemple, la carta que Estefania escriu a la seva mare el 2 de desembre de 1533 reproduïx les paraules textuais dites per l'Emperador a Juan de Zúñiga: «*ya sabía que no era menester sino dezir: —ventí*» (n. 8, p. 87);⁷ aquest mateix recurs es presenta a la carta n. 46 (pp. 160-161) en la qual es fa referència a una conversa, també entre l'Emperador i el seu camarlenc, quan aquest li demana ajut per un afer de la sogra. Estefania cita una frase del príncep Felip (n. 47, p. 164), després de provar un menjar que havia enviat Hipòlita: «*dix que era molt bo, que escrivese a su agüela que le-nviase más*». Les paraules de l'Emperadriu que demostren l'afecte que sentia pel company del príncep també són citades literalment: «*—Salivos allà y llegavos don Luis de Requesens acá, que soys bonico minino*»⁸ (n. 90, p. 240). Es tracta, per tant, d'un canvi de codi que es produeix perquè les dues interlocutores coneixen l'altra llengua, el castellà, i perquè interessa conservar en aquests casos la literalitat del missatge.

6 Cfr. les cartes de Juan de Zúñiga dirigides a Hipòlita editades per March (1942: 93-171). Una d'aquestes missives conté un petit fragment escrit en català per Estefania (March 1942: 155).

7 La cursiva marca els fragments en castellà i ja figura d'aquesta manera en l'edició de De Ahumada (2003).

8 Reflecteix la parla d'Isabel de Portugal (*minino*) la seva primera llengua.

En un parell de cartes es reproduïxen les paraules de Lluís, el fill d'Estefania, quan parla en castellà amb el seu pare perquè aquesta era la llengua que s'emprava en la relació paterno-filial i el motiu justament és demostrar la competència que va adquirint el nen en el seu aprenentatge del castellà amb l'ús d'estructures fraseològiques i formulars:

«Lloÿset està molt bonico, quart-lo Déu, y continua son estudi y parla lo castellà molt bonico, y juga a moltes maneres de jocs ab son pare y tenen conversació molt sovint y veni[n]t a prepòsit diu-li: —*No està bien informado vuestra merced*. Y, altres voltes: —*Esto no haze al caso* (n. 15, p. 104).

Lloÿsico besa les mans de vostra senyoria més de mil voltes. Està bonísim, quart-lo Déu, y ben criat y molt diligent en apendre de llegir y oracions y l'altre dia reprenia a son pare dient: —*Como vuestra merced era en Monçón, que no era quaresma, cada dia dexíamos la salve y ag[so]ra que es quaresma no la deximos sino el sábado*. Y en esta ora està en la capelleta dient oracions, y à-li dit son pare: —*Qué hazes?* Diu ell: —*Rezo, señor*. —*Por quién?* —*Por mis dos senyoras y por vuestra merced*» (n. 16, pp. 106-107).

Lluís de Requesens havia nascut a Catalunya el 1528 i es va criar amb el príncep durant l'estada de la família a la Cort. Les cartes donen l'oportunitat de veure la preocupació d'Estefania per donar-li la millor educació possible. En aquest sentit, cal observar que són motiu de notícia els progressos que el nen fa en l'aprenentatge de la gramàtica, cosa que permet comprovar que una de les bases principals de l'estudi són els textos de Nebrija (n. 53) i que el mètode emprat consistia en *decorar* 'aprendre o recitar de memòria' (n. 53), primer, la declinació dels substantius (n. 58) i, després, la flexió dels verbs (n. 62); també es fa al·lusió a parts més avançades de la gramàtica quan Estefania explica que «En l'estudi està molt avant, que ja fa molt bonico conveniències» (n. 90, p. 240) en referència a les concordances gramaticals. L'escriptura de cartes és també un dels ensenyaments rebuts i el nen comença a escriure'n a l'àvia auxiliar pel seu mestre (n. 96, 256).⁹

9 També hi ha referències a l'aprenentatge i coneixement del castellà dels servidors de la família: «Saposa servex bonico y té bona ploma. Don Juan, mon senyor, li fa apendre d'escriure el castellà» (n. 40, 149); «Na Brisuela no sé si vindrà. Molt o voldria per tenir-la coneguda. Así me n'atrasen algunas y don Juan, mon senyor, vol que la prenga castellana en cas que no vinga na Brisuela perquè sàpia la manera y la llengua de así, que no Cams may l'à poguda apendre, que parla que són rialles» (n. 93, p. 246).

Més endavant, Estefania es fa ressò de les paraules del seu fill Juan adreçades a l'àvia («*le beso las manos*», n. 146, p. 330) i d'un comentari graciós del mateix infant quan es compara amb el príncep Felip («*No, porque no tiene agüela como yo*», n. 149, p. 338). Tal com assenyala Guisado (1987: XLI-XLII), la competència lingüística dels fills degué ser ben diferent. Els dos germans es portaven 8 anys; quan la família es va establir a la Cort, Lluís tenia 6 anys i va haver d'aprendre el castellà a més del llatí, mentre que Joan va néixer a Castella i la seva llengua habitual degué ser el castellà com es veu en les paraules que dirigeix a l'àvia.

En algunes ocasions s'empra en els textos estudiats la paraula del castellà en la designació d'algun concepte; així passa quan Estefania es refereix al càrrec atorgat al marit: «Lo príncep està molt bo, quart-lo Déu, y lo nom de don Juan, mon senyor, és de “ayo” que axí lo y escriu l'enperador» (n. 62, 192). Efectivament, quan la progressió de l'educació del príncep Felip ho requereix passa a ser confiada, segons ja es descrivia en les *Siete Partidas* d'Alfons X, a l'*ayo*, mot tradicional que, segons aquesta obra, «tanto quiere dezir en lenguaje de España, como ome, que es dado para nodrir moço, e ha de auer todo su entendimiento, para mostrarle como faga bien» (*apud* Gonzalo Sánchez-Molero 1999: 76). Encara que existís un equivalent en català, interessava, en aquest cas, la denominació del càrrec exercit per *don Juan*. També utilitza Estefania, ben integrada en el discurs català, alguna dita del castellà referida a l'actuació del marit: «*que està en manos el pandero que le sabe bien tener*» (n. 99, p. 260), ja recollida pel Marquès de Santillana i que demostra la competència lingüística de mare i filla.¹⁰

Totes les situacions exposades són bona mostra del context castellanoparlant en el que es va integrar Estefania des del seu casament amb Juan de Zúñiga i mostren el «viatge» lingüístic que va emprendre.

Des del punt de vista del sistema emprat en els textos, un dels seus trets més prominents es troba en els castellanismes: per exemple, *aposiento*, *cuydado*, *palacio*, *regalo*, *recozijo*, *resto*, *socorro*, etc. —vegeu l'aplec de

¹⁰ Apareix al *Diccionario de autoridades* (1726-1739, s. v. *pandero*): «En manos està el pandero que le sabrà bien tocar. Refr. con que se dá à entender, que se puede fiar algun negocio ú otra cosa de alguna persóna, por la seguridad que se tiene de su habilidad y capacidad, y que se conseguirá con todo acierto».

Guisado (1985: LXVIII-LXXVII)—. La qüestió que es planteja en l'estudi d'aquests elements és quins són termes que ja formaven part de la parla d'Estefania abans del seu trasllat a Castella. Seria necessària una anàlisi contrastiva amb altres textos per tal de reconstruir la situació que presentava aquest tipus de mots al segle XVI i l'abast de la difusió de cadascun d'ells (cfr. també Massanell i Messalles 2012). En aquest sentit, cal no oblidar que Marfany (2001: 144-150) trobà en els *Dietaris de la Generalitat* (1539-1578) l'ús de mots com *palàcio* o *cuidado*, dos dels castellanismes més emprats per Estefania. El CICA permet comprovar també que alguns d'aquests termes tenen documentació anterior (cfr. Ferrando i Nicolàs 1993: 35-36): per exemple, *alcansar*, *almirant*, *atrás*, *caldo*, *sombrero*, etc.

Sobresurt en les missives d'Estefania de Requesens a la seva mare l'ús de la derivació apreciativa com un tret propi del tracte familiar i de la parla femenina (García Mouton 1999: 71-73; García Gallarín 2000). El sufix diminutiu habitual és *-et/-eta* (Rull 2004: 298-301; Lloret 2015) del qual se'n troben molts exemples: *filleta* (n. 15, p. 105), *ruquet* (n. 21, p. 119), *medisineta* (23, p. 122), *germanet* (25, p. 126), *dolorettes* (69, p. 206), etc. S'estableix, però, una alternança entre *-et/-eta* i *-icol/-ica* en la formació d'hipocorístics quan Estefania es refereix als seus fills: mentre Lluís és majoritàriament *Llojset*, excepte alguns casos en els quals empra *Llojsico* (13, p. 96; 14, p. 101; 16, p. 106; 71, 208; 81, p. 226; 110, p. 272; 116,¹¹ p. 283, etc.), *Juanico* és la forma que invariablement fa servir per al seu fill Joan (111, p. 275, etc.); també apareixen *Perico* (n. 31, p. 137; n. 30 p. 135; n. 8 p. 87) i *Diagito* (146, 330; 149, p. 338; 150, p. 340); mostren, però, *-eta* els femenins *Catarineta*¹² (n. 80, p. 223, etc.) i *Hipoliteta* (n. 149, p. 338).

El sufix *-icol/-ica* presenta algunes atestacions antigues, però fou a la segona meitat del segle XIV a l'Aragó (González Ollé 1962: 140-145) i al segle XV a Castella quan començà a fer-se més freqüent i va experimentar una important expansió entre finals del segle XV i el segle XVII (Latorre 1956; González Ollé 1962 i 2007: 170; Nández 1973; Pharies 2002; Torres Montes

11 En aquest cas apareix en la coordinació «Llojsico y Juanico» (cfr. n. 118, p. 284), encara que també es dona la combinació «Llojset y Juanico» (n. 117, p. 284).

12 *Catalineta* apareix en referir-se, abans de donar llum, a si serà nen o nena (n. 8, p. 87).

1990). És un formant apreciatiu descrit en les gramàtiques des de Nebrija (Ñáñez 1973: 52 i ss) i també és present en la lexicografia des de les obres d'aquest mateix autor.¹³ En la parla rural actual, el sufix és característic de la zona navarroaragonesa encara que també es troba en altres zones (cfr. Ariza 1998; Fernández Ordóñez 2011: 26-27; Enguita Utrilla 1984; Berrueta de Uritani i Uritani 1985; Pérez-Salazar 2020; Manjón-Cabeza 2016). En el cas del català, el sufix diminutiu bàsic per excel·lència és i ha estat el formant *-et/-eta* (Lloret 2015: 59), tret lingüístic que apareix clarament en els documents analitzats; el sufix *-ic* és conegut en català actual (Rull 2004: 306-307; Bruguera 2006: 219) i les formes *-icol/-ica* són emprades en valencià en «afectius derivats de noms propis de persona» com *Pepico*, *Vicentica*, *Tónico* (Sanchis Guarnier 1993: 210; Lloret 2015: 60), usos semblants als que es troben en les cartes estudiades.

Apareix en l'alternança *Llojset/Luisico* el ressò de la convivència entre català i castellà en la vida quotidiana d'Estefania: encara que prefereix *-et* (*Llojset*) quan parla amb la seva mare, el seu marit emprava *Luisico*¹⁴ i aquesta fou la forma habitual en la situació lingüística de la família. La presència del sufix *-ico* en la formació d'hipocorístics al segle XVI està ben documentat ja en la cort dels Reis Catòlics (González Ollé 1962: 138-139) i és un tret que també es comprova en la documentació estudiada per Pérez-Salazar (2012). A més, *-ico* era conegut en el domini català al menys des del segle XV (cfr. CICA i Ferrando i Nicolàs 1993: 127), per tant eren formacions que no devien resultar estranyes un segle més tard.

Juntament amb l'aparició de *-ico* com a sufix de caràcter apreciatiu, cal esmentar l'ús de l'adjectiu *bonico*, sens cap dubte, el preferit quan Estefania de Requesens parla dels seus fills: «Llojset està molt bonico» (14, p. 100; 15, p. 104, 21, p. 118, etc.), «està lo més bonico del món» (26, 127; 27, 129), «lo chic està molt bonico» (29, 133), etc.; també es pot trobar aplicat a entitats no humanes com «coses boniques» (n. 27, p. 129), «molt bonico lloc» (n. 38, p. 144) i en usos adverbials com «parla lo castellà molt bonico» (n. 15, 104), «Saposa servex bonico» (40, p. 149), «fa-u molt bonico» (n.72, p. 209), etc. Tal com ha demostrat Coromines, en un article molt ben documentat i

13 Apareix en *bonica cosa*, amb els equivalents llatins *bellus* i *bellulus*, i *bolsico* (cfr. Hernández 2022: 491); *bonica cosa* és també present en adaptació catalana que en va fer G. Busa el 1507 (*DECat*, s. v. *bonic*).

14 Cfr. les cartes dirigides per Juan de Zúñiga a la seva sogra (March 1942: 93-171).

argumentat (*DECat*, s. v. *bonic*), no necessàriament es tracta d'un castellanisme sinó que podrien ser formes paral·leles en ambdues llengües. Curiosament, el gran etimòleg aporta la següent documentació: «feren molt *bonico*» en una carta d'una noble dama catalana datada de 1537 (H. Anglès, *La Mús. en la Corte de Carlos V*, 83n.), però escrita a Valladolid, ço que potser explica en aquest cas la forma en *-o*; i no costa gens endevinar que aquesta atestació correspon als textos epistolars d'Estefania de Requesens.¹⁵ La freqüència d'ús d'aquest element en l'escriptura d'Estefania ens apropa a la llengua femenina i quotidiana del moment, un registre difícil de documentar des d'altres textos.¹⁶

5. CONCLUSIONS

El vincle entre la carta privada i la veu femenina (cfr. Torras Francès 1998) permet un apropament excepcional a la vida i a la llengua quotidiana de la primera meitat del segle XVI a través d'uns textos escrits per una dona i dirigits a una altra dona, que demostrin una competència escrita elevada i que, salvant les distàncies, semblen augurar les missives de *madame* de Sevigné.

Des del punt de vista lingüístic, aquests textos proporcionen informacions molt valuoses sobre el funcionament de la variació en el passat i, en concret, sobre la convivència entre català i castellà en una època determinada, la primera meitat del segle XVI. El matrimoni i l'estada d'Estefania de Requesens a la Cort va comportar-li un contacte intens amb aquesta llengua, un fet del que se'n fan ressò les cartes de diverses maneres malgrat que estan escrites en català. Aquests textos, per tant, ens parlen dels inicis del castellà a Catalunya com a llengua històrica. Durant els últims anys de la seva vida (1546, 1549), Estefania va escriure dos documents dirigits al seu fill Lluís i els va redactar en castellà (Morel Fatio 1904: 199 i ss.; De Ahumada 2003: 51; Gil 2013) perquè, en la fluctuació de canvi de codis que tan bé coneixem i practiquem, aquesta degué ser la llengua utilitzada habitualment amb els seus fills.

15 Sobre la *-o* final del català i la seva complexitat, cfr. el propi Coromines (1971: 197-209). Es tracta de la carta n. 126 (pp. 299-300), en la qual Estefania descriu la dansa del seu fill Lluís amb Ana de Zúñiga, la seva cosina. Segons l'edició que he seguit, escriu: «Feren-o molt bonico los dos cosins».

16 Si la transcripció és correcta, el marit, Juan de Zúñiga, només utilitza *bonito* un parell de vegades en circumstàncies semblants (cfr. March 1942: 116, 154).

AGRAÏMENTS

Agraeixo els savis consells de Mar Massanell i Joan Torruella.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Amor López, Sílvia. 2011. Els manuals epistolars impresos a Catalunya (segles XVI, XVII i XVIII). *Manuscripts* 29, 65-84.
- Amor López, Sílvia. 2015. *La pràctica epistolar a Catalunya (1700-1850): usos de la carta familiar*. Tesi doctoral. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- Ariza Viguera, Manuel. 1998. «El sufijo –ICO». Dins Claudio García Turza, Fabián González Bachiller i José Javier Mangado Martínez (eds.), *Actas del IV Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española*, vol. I, 351-359. Logroño: Universidad de la Rioja.
- Berrueta de Uritani, Aurora i Nozomo Uritani. 1985. Los diminutivos en los atlas lingüísticos españoles. *Lingüística Española Actual* 7/2: 203-236.
- Bruguera i Talleda, Jordi. 2006. *Diccionari de la formació de mots*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- Cahner, Max (ed.). 1977. *Epistolaris del Renaixement*. 2 vols. València: Clàssics Albatros.
- [CICA] *Corpus informatitzat del català antic*. <http://www.cica.cat>
- Codern i Bové, Llorenç i Josep Fernandez Trabal. 2011. «Un arxiu patrimonial sense parió». *ANC. Butlletí de l'Arxiu Nacional de Catalunya*. 29, 1-13.
- Coromines, Joan. 1971. *Lleures i converses d'un filòleg*. Barcelona: Club Editor.
- Courcelles, Dominique de. 1995. Les Lettres d'Estefanía de Requesens, épouse de Juan de Zúñiga, à sa mère, la comtesse de Palamós (1533-1540); entre la Catalogne et la Castille, l'affirmation d'un lignage à l'époque de Charles Quint. Dins *Augustin Redondo*

- (ed.), *Relations entre hommes et femmes en Espagne aux XVIe et XVIIe siècles*, 67-78. París: Publications de la Sorbonne / Presses de la Sorbonne-Nouvelle.
- De Ahumada Batlle, Eulàlia. 2003. *Epistolaris d'Hipòlita Roís de Liori i d'Estefania de Requesens (segle XVI). Edició a cura d'Eulàlia de Ahumada Batlle*. València: Universitat de València.
- DECat = Coromines, Joan. 1980-2001. *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial/La Caixa.
- Diccionario de autoridades* = Real Academia Española. 1726-1739. *Diccionario de autoridades*, citat per *Nuevo Tesoro Lexicográfico de la Lengua Española*. Disponible a <http://www.rae.es>.
- Enguita Utrilla, José M.^a. 1984. Notas sobre los diminutivos en el espacio geográfico aragonés. *Archivo de Filología Aragonesa* 34-35: 229-250.
- Fernández Ordóñez, Inés. 2011. *La formación de Castilla y la formación del español. Discurso leído el día 13 de febrero de 2011 en su recepción pública por la Excm. Sra. D.ª Inés Fernández-Ordóñez y contestacion del Excmo. Sr. D. José Antonio Pascual*. Madrid.
- Ferrando, Antoni i Miquel Nicolás. 1993. *Panorama d'història de la llengua*. València: Tàndem.
- García Gallarín, Consuelo. 2000. Los diminutivos en el discurso femenino (Edad Media y siglos de oro). *Verba* 24: 379-404.
- García Mouton, Pilar. 1999. *Cómo hablan las mujeres*. Madrid: Arco/Libros.
- Gil, Carme-Laura. 2013. De com en *Lluïset* es convertí en *Luisico* i no molt tard en *Don Luís*. Coc Ràpid. El bloc de Carme-Laura Gil. 14 de novembre de 2013. <https://blocs.mesvilaweb.cat/carme-laura/de-com-en-lluïset-es-converti-en-luisico-i-no-molt-tard-en-don-luis/>
- Gonzalo Sánchez-Molero, José Luis. 1999. *El aprendizaje cortesano de Felipe II (1527-1546). La formación de un príncipe del Renacimiento*. Madrid: Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V.

- González Ollé, Fernando. 1962. *Los sufijos diminutivos en castellano medieval*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- González Ollé, Fernando. 2007. Origen de *-ito*, con una revisión histórica de otros sufijos diminutivos románicos. Dins Emili Casanova i Herrero i Xavier Terrado i Pablo (eds.), *Studia in honorem Joan Coromines*, 156-177. Lleida: Pagès editors.
- Güell, Mia. 2018. Una aproximació a la memorialística femenina catalana. *Rassegna Iberistica* 41/109: 93-118.
- Guisado, Maite. 1985. *Epistolari d'Estefania de Requesens*. Tesi de llicenciatura. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- Guisado, Maite. 1987. *Estefania de Requesens. Cartes íntimes d'una dama catalana del segle XVI. Epistolari a la seva mare la comtessa de Palamós*. Pròleg, transcripció i notes de Maite Guisado. Barcelona: La Sal.
- Hernández, Esther. 2022. La 'proyección sorprendente' de Nebrija en la lexicografía hispano-amerindia. Dins José J. Gómez Asencio (coord.) y Carmen Quijada Van den Berghe (ed.). *Antonio de Lebrixa grammatico en su medio milenio*, 471-500. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca.
- Jiménez Zamora, Isidoro. 2020. La corte itinerante de la emperatriz Isabel de Portugal. *Aforismos* 1: 63-83.
- Latorre, Federico. 1956-1957. Diminutivos, despectivos y aumentativos en el siglo XVII. *Archivo de Filología Aragonesa* 8: 105-120.
- Lloret, Maria-Rosa. 2015. La sufixació apreciativa del català: creacions lèxiques i implicacions morfològiques. *Caplletra* 58: 55-89.
- Manjón-Cabeza, Antonio. 2016. Los sufijos *-ico*, *-ito*, *-illo* en el español de Granada. España. *Spanish in Context* 13/3: 420-435.
- March, J. M. 1941-1942. *Niñez y juventud de Felipe II (Documentos inéditos sobre su educación civil, literaria y religiosa y su iniciación al gobierno, 1527-1547)*. Madrid: Ministerio de Asuntos Exteriores.
- Marfany, Joan-Lluís. 2001. *La llengua maltractada. El castellà i el català a Catalunya del segle XVI al segle XIX*. Barcelona: Empúries.

- Martín Baños, Pedro. 2005. *El arte epistolar en el Renacimiento europeo, 1400-1600*. Bilbao: Universidad de Deusto.
- Martínez Millán, José i Santiago Fernández Conti. 2001. La corte del príncipe Felipe (1530-1556). Dins Juan Cristóbal Calvete de Estrella. *El felicissimo Viaje del muy alto y muy Poderoso Príncipe Don Phelippe...* Amberes 1552. LI-LXXVI. Madrid: Edición de la Sociedad Española para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V.
- Martínez Ruiz, Enrique. 2020. *Felipe II. Hombre, rey, mito*. Madrid: La Esfera de los Libros.
- Massanell i Messalles, Mar. 2012. Motivacions i condicionants en els processos d'adopció lèxica: una mostra a partir dels castellanismes d'un corpus de judicis catalans del tombant del segle XVI al XVII. Gloria Clavería, Margarita Freixas, Marta Prat i Joan Torruella (eds.), *Historia del léxico perspectivas de investigación*, 219-240. Madrid-Frankfurt: Iberoamericana-Vervuert.
- Morel Fatio, Alfred. 1904. La vie de D. Luís de Requesens i Zúñiga. *Bulletin Hispanique* 6(3), 195-233.
- Nadal, Josep M. 1987. El català en els segles XVI i XVII. *L'Avenç* 100: 24-30.
- Ñáñez, Emilio. 1973. *El diminutivo*. Madrid: Gredos.
- Pérez-Salazar, Carmela. 2012. La sufijación apreciativa en el norte de la Península entre los siglos XVI y XVIII. Dins Emilio Montero Cartelle (ed.), *Actas del VIII Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española*, tomo I, 1041-1057. Santiago de Compostela: Meubook.
- Pérez-Salazar, Carmela. 2020. Entre *trabajillos*, *mocetes*, *añitos* y *momenticos*. Aproximación a la forma y significado del diminutivo en Navarra. *Revista de Filología* 40: 181-203.
- Perpinyà, Tomás de. ca. 1515. *Art y stil para scriure a totes p[er]sones de qualseuol estat q[ue] sien, e diuerses maneres de comptes abreuïats molt necessaris p[er] a totes persones*. [València]: Diego de Gumiel en Valencia. Disponible a <https://mdc.csuc.cat/digital/collection/llibimps16/id/126915>.

- Pharies, David. 2002. *Diccionario etimológico de los sufijos españoles*. Madrid: Gredos.
- Redondo Cantera, M.ª José. 2016. Palacios para una emperatriz itinerante. Usos residenciales de Isabel de Portugal. Dins Cándida Martínez López y Felipe Serrano Estrella (eds.), *Matronazgo y arquitectura. De la Antigüedad a la Edad Moderna*, 249-299. Granada: Universidad de Granada.
- Rull, Xavier. 2004. *La formació dels mots. Qüestions de normativa*. Vic: Eumo.
- Sanchis Guarner, Manuel. 1993. *Gramàtica valenciana*, ed. a cura d'A. Ferrando. Barcelona: Alta Fulla.
- Torras Francès, Meri. 1998. *La epístola privada como género: estrategias de construcción*. Tesis doctoral. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- Torres Montes, Francisco. 1990. Los sufijos diminutivos del habla rural malagueña en el XVIII. *Analecta Malacitana* 13(1): 69-76.